

«Vi sur mar»

Sguard a l'emigraziun grischuna atras ils tschientaners

■ **La stgarsezza materiala, la speranza d'ina meglra vita u la brama da terras estras eran ils motivs originars da l'emigraziun. L'emprima furma d'emigraziun enconuschenta è stada – ultra dals servetschs mercenars – l'emigraziun artisanala ch'aveva solitain in caracter stagional ed era in'emigraziun prevalentain masculina e periodica, quai vul dir ch'ils emigrads turnavan suenter in tschert temp puspè a chasa (Randulins, Schuobacheclers). L'emigraziun pli moderna, che cumpiglia omaduas schlattainas e tut las gruppas da vegliadetgna cun ina dimora definitiva a l'ester, è surtut in fenomen dal 19 e 20avel tschientaner.**

Emigraziun continentala

L'emprim emigrant artisanal grischun attestà è l'Engiadinais Antonio di Giacomo ch'era sa rendì sco furner a Vaniescha il 1458. Pliras crisas economicas han intimà las autoritads da conceder privilegis a novs immigrads, quai ch'ha carmalà a Vaniescha oravant tut Grischuns da l'Engiadina e da las vals talianas. Bliers avevan dentant da viver da lavurs mal pajadas sco chalgers, tschinters, fachins, vaidrers e molacuntels. Da l'autra vart planschan ils pastiziers venezians indigens già l'onn 1493 dals numerus concurrents engiadinais. En il decurs dal 16avel tschientaner han quels surpiglià la batgetta en la mastergnanza dals pastiziers ed han dominà il commerzi fin viaden en il 18avel tschientaner. A partir dal 16avel tschientaner han els diversifitgà lur affars cun cafetarias e butias da spirituosas. Enturn il 1600 vivevan var 4000 Grischuns en la Republica da Vaniescha, quai vul dir en la citad da Vaniescha, ma era a Bergam ed a Brescha. Ultra dals mastergns menziunads faschevan els era ils commerziants e martgandants da muvel. En consequenza da la politica da las Trais Lias e da la scuidanza dals commerziants venezians envers ils concurrents grischuns bainstants, èn las relaziuns tranter il Grischun e Vaniescha sa pegiuradas a partir dal 1750. Cura che las Trais Lias han refusà da construir la via sur il Pass da S. Marc, ha Vaniescha revocà il 1764 las alianzas, ha privà ils Grischuns dals privilegis ed ha laschà serrar il 1766 ils ultims 171 manaschis grischuns. Ils Grischuns han stuì bandunar Vaniescha ed èn alura sa domiciliads sco pastiziers, fabricants da tschigulatta, commerziants ed industrials en auters pajais ed en autras regiuns da l'Europa.

Als emprims emigrants èn suandads per part entiras gruppas da parents u enconuschents da la vischnanca u da la val nativa. En l'Italia dal Nord e dal Sid chattain nus oravant tut Engiadinais e Grischuns da las vals talianas, en la Lombardia eran engaschads durant ils mais d'enviern numerus latgers (lavurers en latgarias) e fantschellas dal Rain Anteriur. Centers da l'emigraziun grischuna en il vegl Imperi d'Austria-Ungaria eran Vienna, Prag e Budapest. En la Slovachia ed Ungaria èn documentads passa 50 pastiziers e cafetiers da la Stussavgia, ed a Triest eran il 1815 21 dals 37 cafés en possess da Grischuns, e mintga gruppa etnica da la regiun aveva la ses café grischun preferì. En quella citad da port eran ultra da quai plirs Grischuns activs en il sector da l'import ed export ed en l'industria textila. Suenter ils onns 1765/70 è gliעד da tut il Grischun emigrada en Frantscha, surtut a Paris ed en ils contorns da Bordeaux, Lyon e Marsiglia, dal Grischun catolic oravant tut sco emploiads d'hotels e fantschellas. Bliers èn fugids da la Revoluziun franzosa en Spagna, nua ch'ina impurtanta colonia da Puschlavins ha fundà en il decurs dal 19avel tschientaner il renomà Café Suizo (1890: 54 ma-

Port europeic enturn l'onn 1890.

FOTO PD

naschis). Da lur bainstanza dattan perdita ils «palazzi spagnoli», realisads dals reemigrads a Poschiavo. A Berlin ha erigì Johann Josty (cun cumpagnuns) il 1796 la chasa d'origin da l'imperi europeic dals Jostys, ed a Varsovia ha Andrea Robbi da Silvaplana avert sia fabrica da tschigulatta.

Ils emprims emigrants en Russia èn stads ils pietists e predigants reformads domiciliads a la Wolga Centrala ed Inferiura, derivants oravant tut da l'Engiadina Bassa, dal Partenz e Tavau e da la Val dal Rain Grischuna. Da Claustera èn emigradas il 1804 21 famiglias cun 124 persunas sin la penisla da Crim. L'emigraziun en gronda dimensiun ha inizià suenter il 1770 cun ils pastiziers derivants da l'Engiadina d'Ota, da l'Engiadina Bassa, dal Puschlav e da la Bergaglia. A Son Petersburg è sa furmada ina colonia grischuna pli gronda oravant tut da zutgeriers, pastiziers e cafetiers. Questa gruppa da professiun cumpigliava var 75% (dal 1816–48 perfin 93%) da tut ils Grischuns emigrads en Russia. Famiglias enconuschentas eran ils Bernards, Brangers, Wolfs, Conradis, Rizs à Porta, Lareidas, Caviezels. Pliras da quellas famiglias han occupà posts directivs en la Societad svizra da succurs, fundada en Russia il 1870. Alliadadas en pliras manieras tras maridaglia, possedevan ellas filialas en divers citads ed en divers pajais: per exempel a Moscau, Odessa, Riga, Varsovia, Berlin, Kiev, Belgrad, Cracovia, Stettin, Wilna e Helsinki. Suenter il 1850 èn sa derasads da Paris fin ad Odessa cafés cun salas da bal e da concert, manads da las famiglias Saratz, Scartazzini, Orlandi, Frizzoni, Matossi, Maurizio-Prevosti, Semadeni, Mini, Catani ed autras. Da quels cafés è resortì a Paris il renomà cabaret Chat Noir da Rodolphe von Salis. Main grondas ch'utro èn las colonias grischunas a Londra, Amsterdam, Copenhagen e Helsinki. L'Emprima Guerra mundiala ha sigillà il declin da las tschientinas d'interpresas grischunas en Europa. Mo fitg paucas han survivi la guerra e la crisa dals onns 1920.

Entaifer duas generaziuns han ins uschia pudì cumpensar la perdita da Vaniescha. Ina statistica da la baselgia evangelica dal 1835 documentescha 3484 Grischuns reformads sco cafetiers, pastiziers u commerziants a l'ester, 396 sulettmain a Cracovia en Polonia. Ins quinta cun in dumber total

da ca. 6000 Grischuns a l'ester. En il decurs dal 19avel tschientaner èn emigrads bliers Grischuns e numerus Grischunas en l'Europa da l'Ost ed en Russia, nua ch'els eran activs sco magisters da linguas, educaturs privats u guvernants en famiglias aristocraticas.

Ina gruppa speziala d'emigrants artisanals deriva dal Mesau e da la Val Calanca: quests emigrants han fatg carriera surtut en l'Europa Centrala sco architects ed impressaris constructurs da baselgias e palazz. Els han creà lur ovras principalas en stil baroc, per exempel Giovanni Albertalli. En il 19avel tschientaner han bliers tschertgà lavur a l'ester sco vaidrers, picturs, spazzachamins e rimnaders da rascha – enturn il 1850 ca. 600.

Ina categoria speziala da l'emigraziun furman era ils students che stuevan absolver lur scolaziun en ils divers gimnasis ed a las differentas universitads da l'Europa (Felici Maissen ha descrit quella emigraziun en numerus tractats). In chapitel per sai represchentant l'emigraziun militar (servetschs mercenars) e surtut ils Schuobacheclers – per la pli gronda part uffants da famiglias paupras ed ofrens che vegnivan tramess tranter il 1800 e l'Emprima Guerra mundiala da la primavaira fin l'atun en regiuns al nord dal Lai da Constanza tar purs gronds sco famegls, fantschellas, pertgiradras d'uffants e pasturs.

Emigraziun surmar

Ina rolla impurtanta en l'emigraziun commerziala grischuna han giugà ils Stadis Unids da l'America. Quella è s'alimentada oravant tut da las valladas dal Rain, da la Lumnezia, Stussavgia e Mantogna, dal Partenz, dal Scavveg e da Tavau; contingents pli modests provengivan da la Val d'Alvra e dal Surses. Las autras regiuns grischunas pratitgavan oravant tut l'emigraziun continentala ed han perquai giugà – cun excepziun da Tarasp – ina rolla minimala en l'emigraziun surmar.

Ils emprims fastizs da Grischuns en ils Stadis Unids èn da chattar il 1690 en Pennsylvania, Carolina e Georgia. Ella ha inizià vairmain en ils onns 1820–30 (total 35 persunas; 1830–40 530) ed ha cuntanschì ses emprim punct culminant il 1845–47 (440; 556; 426). En consequenza da las crisas en l'agricultura e da la fin dal traffic da transport tradiziunal sur ils pass gri-

schuns suenter il 1850 è il dumber d'emigrants restà sin in aut nivel ed ha durà fin viaden ils onns 1880–90. Bliers vischnancas munivan lur emigrants cun ils daners da viadi necessaris – per part era per sa liberar da lur abitants basegnus. Dal 1820–55 èn immigrads en tut 3540 Grischuns en ils Stadis Unids, tranter quels ils pioniers da l'emigraziun grischuna Johann e John Hitz. Las colonias dals Sursilvans sa concentravan sin ils stadis d'Ohio (a Wapakoneta eran sa domiciliadas oravant tut famiglias da la Cadi), Wisconsin e Minnesota. La metropola da la lana Stillwater a Minnesota è vegnida fundada il 1850 da resgiaders e lainaris sursilvans e glarunais. Ina part da quels è alura sa dischlocada a St. Paul (Minnesota), in magnet da l'emigraziun grischuna fin il 1914. Da Stillwater èn arrivadas il 1874 12 famiglias da farmers oriundas da la Cadi a St. Henry (Minnesota); ellas han era fundà il 1878 las culegnas rumantschas las pli tipicas, numnadamain quellas da Lake Badus e Ramona en il Dacota dal Sid, fundaziuns da la Lidga Grisha Colony da Minnesota cun immigrants da la Lumnezia, Foppa e Cadi. Els bliers dal Schons e dal Valragn èn emigrads suenter il 1848 sco farmers, mulschaders, fantschellas, pastiziers e commerziants en il stadi da Wisconsin. L'immigrant che vuleva far là il pur obtegnava gratuitamain in bain (64–128 ha) ch'el pudeva urbarisar e sin il qual el dastgava construir sia furma. Colonias grischunas cumparan suenter las scuvertas d'aur dal 1849 en California: a San Francisco (commerziants), Eureka, Modesto, Kern County (purs), intgins paucs sco chavaders d'aur. Sut St. Paul, a la riva dal Mississippi, han immigrants da Tavau fundà il center agricul Tell ed en il sid, enturn la citad da Dubuque (California), èn sa domiciliads numerus emigrants dal Partenz e var 100 emigrants da Tarasp ch'avevan là enturn il 1900 las pli grondas farmas da latg. En consequenza da la fluriziun dal turissem en il Grischun è l'emigraziun regredida suenter il 1880 (1887–1938 5985), cun excepziun dal Schons e dal Valragn (valladas da transit en crisa economica, provocada tras l'avertura da la Viafier dal Gotard il 1882). In bel dumber da schuldads ed uffiziers grischuns ha cumbattì en la Guerra da secessiun (1861–65). L'archivestg Johann Martin Henni da Sursaisa è stà in dals pioniers da la

missiun catolica dal temp da la colonizaziun grischuna e svizra en ils Stadis Unids.

A la culminaziun da l'emigraziun en l'America ha Conrad Conzett publictà il 1871 a Cuira ses cudesch «Nach Amerika! Handbuch für Auswanderer, nach eigenen Erfahrungen geschrieben». Quest'ovra cunteneva instructiuns detagliadas davart la preparaziun dal viadi fin a l'emprender spert englais. Pliras agenturas d'emigraziun avevan in biro en il Grischun, predominanta era la Compagnie Générale Transatlantique. L'Emprima Guerra mundiala ha interrut l'emigraziun, e la crisa economica dals onns 1930 ha provocà ina davosa unda d'emigraziun economica en ils Stadis Unids.

En Brasilia èn emigrads tranter il 1852 ed il 1866 tut en tut 338 Grischuns, engaschads sco lavurers en las plantaschas da café en la regiun da São Paulo. Ils 114 emigrants da Vaz Sut ed ils 59 da Mastrils, arrivads il 1855 en Brasilia (ensemen cun 71 ulteriurs Grischuns e cun ca. 1800 auters emigrants svizzers), guidads da Thomas Davatz, han chattà lavur sco racoltaders da café en 25 plantaschas ad Ibicaba, Biry ed Angelica; els èn dentant vegnids sfruttads malamain e tegnids sco sclavs. Davatz è sa drizzà il 1856 a las autoritads svizas, e lur intervenziun suenter la rebellun dals colonists dal december 1857 ha manà a contracts acceptabls.

Il Canada, l'America Latina (exceptà la Brasilia) e l'Australia han giugà ina rolla absolutamain marginala en l'emigraziun grischuna.

Per e cunter l'emigraziun

Ils giudicats contemporans davart l'emigraziun (civila) dal 19avel tschientaner prefereschon l'emigraziun periodica a quella definitiva, perquai che l'emprima transferiva parts da las facultads en la patria, entant che l'emigraziun intercontinentala signifitgava ina perdita da substantza definitiva per las communitads grischunas. Sco aspect positiv da l'emigraziun vegniva resguardà il reffluss dal chapital, grazia al qual ins pudeva construir bellas chasas burgaisas, villas e palazz u megliar las relaziuns d'abitar. Ins ludava in general era il schlargiamet da l'orizont, las enconuschentschas da linguas ed il spiert d'iniziativa dals emigrants cun lur chapital ch'ha contribuì essenzialmain a la finanziaziun dals emprims edifizis d'hotels e cun quai al svilup dal turissem en il Grischun. Sco punct negativ vegniva relevada la submissiun al cumond ester da bliers Grischuns basegnus, uschiello superbis. Ins registrava era l'avarizia d'ina vart e la vanagloria da l'autra vart, ed ins deplorava – ma quasi mo da vart ecclesiastica – la decadenza (presuntiva) da la moralà.

Suenter il 1945 ha remplazzà l'emigraziun individuala e temporara quella solitain collectiva e fitg savens definitiva d'antruras. Bleras professiuns pretendan in'auta mobilitad ed in domicil temporar a l'exteriur. L'emigraziun actuala ha ina qualitad ed ina motivaziun differenta da quella d'avant 100 onns, cura ch'els bliers bandunavan lur patria per mitschar da la paupradad, giond a finir insanua sco fugitivs economic basegnus.

Martin Bundi

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.